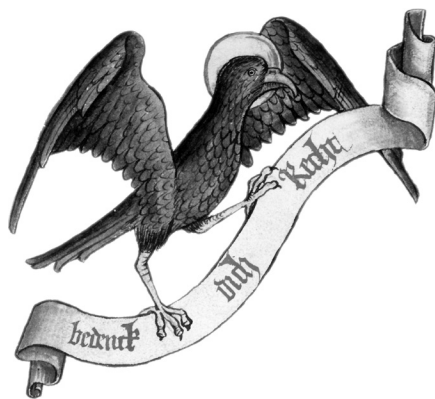

Særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 50
2011

With summaries

KØBENHAVN 2011
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på papiromslaget se s. 169.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik III's bibliotek

Om titelvignetten se s. 178.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen
med tak til Ivan Boserup

Redaktionsråd:
Ivan Boserup, Grethe Jacobsen, Else Marie Kofod,
Erland Kolding Nielsen, Anne Ørbæk Jensen,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Papir: Lesebo Design Smooth Ivory 115 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob Kyril Meile
Nodesats: Niels Bo Foltmann
Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0060-9896
ISBN 978-87-7023-085-8

“DER KLAGEN ÜBER DAS VERDORBENE CHRISTENTHUM”

Om interessekonflikter og censurprocedure vedrørende
oversættelsen af et teologisk skrift i 1739

AF

JESPER JAKOBSEN

Den 30. juni 1739 holdt Generalkirkeinspektionskollegiet (herefter Kirkekollegiet) sit egentlige møde i lokalerne i Vajsenhuset på Nytorv i København. Kollegiet skulle blandt mange andre sager tage stilling til om en anonym oversætters fordanskning af en bog skrevet af den indflydelsesrige tyske teolog Philip Jacob Spener (1635–1705), kunne få tilladelse til at blive trykt på et mindre bogtrykkeri i Viborg. Selvom manuskriptet i begyndelsen af juni 1739 var blevet indsendt sammen med en anbefaling fra biskoppen i Viborg, Andreas Wøldike, var Kirkekollegiet forbeholden overfor at give oversættelsen trykketilladelse. I august 1739 sendte Wøldike et brev til kollegiet, der over flere sider argumenterede for at skriftet måtte trykkes, men på trods af dette blev ansøgningen om trykketilladelse ikke imødekommet.

Den aktuelle sag uspillede sig i en periode, der kirkehistorisk set var domineret af en række konflikter mellem de teologiske traditioner, luthersk ortodoksi og pietisme. Luthersk ortodoksi havde i løbet af det 17. århundrede rodfæstet sig som den dominerende teologi i Danmark og de øvrige nordeuropæiske lutherske stater. Ortodoksien var præget af en intellektualistisk tilgang til kristendommen og lagde stor vægt på dogmatik. Pietismen, der i vid udstrækning var en reaktion på den lutherske ortodoksi, havde rødder i kristne fromhedsbevægelser og blev i 1600-tallets anden halvdel konsolideret omkring universitetet i Halle. De vigtigste teologer fra denne periode var August Hermann Francke (1663–1727) og Philip Jacob Spener.

Via danske teologistuderende fandt pietismen tidligt vej til Danmark, men den lutherske ortodokse teologiske elite formåede længe at holde pietismen udenfor nævneværdig indflydelse. 1730'erne var i religiøs forstand et turbulent årti. I begyndelsen af årtiet anklagede Københavns lutherske ortodokse præster pietisterne for at føre falsk lære. Det førte til omfattende religiøse uroligheder i byen og det udviklede sig til episoder, som i 1732 hvor en gruppe mennesker højlydt havde chikane-

ret pietistiske lægmandsforsamlinger flere steder i byen og i enkelte tilfælde ligefrem angrebet de huse, hvor de fandt sted. De teologiske diskussioner kulminerede i årene 1733 og 1734 hvor skriftemålet og nadveren kom under heftig debat. De mere yderliggående pietister stillede spørgsmålstejn ved, om vantro og uværdige mennesker kunne gøre Guds gaver værdiløse. Den pietistiske vækkelse var med Johannes Pedersens ord ved "... at glide ud i en skæbnesvanger subjektivisme",¹ der kunne kamme over i separatisme og derved true kirkens enhed. I erkendelse af at de radikale strømninger reelt truede med at underminere kirken valgte Christian 6. at anlægge en Halle-pietistisk linje, der indoptog centrale elementer af pietismen samtidig med, at den kirkelige enhed blev betonet.² Det medførte en aktiv kirkepolitik, der blandt andet førte til oprettelsen af det nye Kirkekollegium i 1737, der skulle virke for at samle kirken omkring den valgte Halle-pietistiske linje.³

Biskoppernes praktiske rolle i censuren af teologiske skrifter i 1700-tallets Danmark er et underbelyst emne. I litteraturen er kun deres formelle juridiske forpligtigelser beskrevet. De havde siden de første censurbestemmelser blev indført i kølvandet på bogtrykkerkunstens introduktion i Danmark været involveret i censuren, men reglerne omkring den praktiske fordeling af opgaverne mellem censurinstitutionerne var i lang tid uklare og det var først med den centrale censurforordning fra 1667, at bispens formelle rolle blev fastlagt. 1667-forordningen dannede forlæg for censurbestemmelserne i Danske Lov og medførte at de havde pligt til at gennemlæse og tage stilling til manuskripter til tekster med teologisk indhold, inden de skulle censureres af Det Teologiske Fakultet i København, og fra 1737 tilligemed godkendes af Kirkekollegiet.

Biskoppernes rolle i censurproceduren udsprang af et behov for at aflaste professorerne på Det Teologiske Fakultet. Om dette skriver Harald Ilsøe: "De [professorerne på Det Teologiske Fakultet, JJ] fik nu biskopperne som kyndige sagsbehandlere, der forventeligt ville lægge

¹ Johannes Pedersen: Pietismens tid. Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.): *Den Danske Kirkes Historie bind 5*, 1951, s. 144.

² Se blandt andet: Pedersen 1951, s. 113–168 og Thomas Bredsdorff: *Den brogede oplysning*, 2004 s. 31–40.

³ Kirkekollegiets medlemmer var i 1739: Sjællands biskop Peder Hersleb, hofpræsten Johannes Bartholomæus Bluhme, provsten ved Holmens Kirke Matthias Hviid, Vajsenhusets direktør Johan Wilhelm Schröder og den juridiske professor Andreas Hojer, der dog døde 28. august 1739. Kirkekollegiet præsident var Danske Kancellis oversekretær Johan Ludvig von Holstein. Bortset fra Matthias Hviid, der måske falder lidt udenfor denne forsamling, var der tale om nogle af rigets mest indflydelsesrige religiøse autoriteter, der alle i større eller mindre grad sluttede op omkring pietismen.

vægt på at affatte bedømmelser, der kunne finde godkendelse i København”.⁴

Kirkekollegiets forbehold mod den danske oversættelse af Spener kunne formodes at hænge sammen med, at det pietistisk dominerede kirkekollegium var uenige i Andreas Wøldikes vurdering af skriftet, da Wøldike tidligere havde demonstreret en uklar holdning til pietismen. Centralt står spørgsmålet: Hvorfor ville Kirkekollegiet ikke give trykgetilladelse til et manuskript der allerede var godkendt af en biskop? Det er ikke hensigten at give en udtømmende beskrivelse af biskoppernes rolle i censurforløbet. Artiklens formål er i stedet at identificere hvilke dagsordener der var i spil mellem de to censurmyndigheder, og især hvilke problemer der var forbundet med udgivelsen af en oversættelse af et værk af en af periodens vigtigste teologer.⁵

Bogtrykkere i Viborg og proceduren i forbindelse med teologiske skrifers censur

Viborg var i første halvdel af 1700-tallet en købstad med knap 2000 indbyggere, men havde siden reformationstiden flere gange været sæde for bogtrykkervirksomhed. Det var dog først i 1771, at der blev etableret et permanent bogtrykkeri i byen, og indtil da drev tilrejsende bogtrykkere bogtrykkerier i kortere eller længere perioder. Et af disse bogtrykkerier blev etableret af Andreas Madsen Møller og Daniel Pauli i 1737, og det fungerede frem til 1740. Pauli forlod trykkeriet omkring årsskriftet

⁴ Harald Ilsøe: Censur og approbation. John T. Lauridsen og Olaf Olsen (red.): *Umisteligt*, 2007 s. 121. Den teologiske censurs grundlæggende organisering er omtalt i de store Danmarks- og Litteraturhistoriske flerbindsværker. Universitetets censurforpligtelser er desuden beskrevet i Henning Matzens *Kjøbenhavns Universitets Retshistorie 1479–1879*, 1879, og den formelle procedure i forbindelse med teologiske skrifers censur er ligeledes beskrevet i Bjørn Kornerups og Hal Kochs (red.) *Den Danske Kirkes Historie*, 1951. Det formelle juridiske fundament for censuren af trykte skrifter indtil 1770 udgjordes af Danske Lovs anden bog, kapitel 21. Om 1667-forordningen der lå til grund for censurbestemmelserne i Danske Lov samt administrationen af disse bestemmelser indtil 1699, se Charlotte Appel: *Læsning og Bogmarked i 1600-tallets Danmark*, 2001, s. 435–453.

⁵ Artiklens kildegrundlag findes i Rigsarkivet (RA) og Landsarkivet (LA) for Nørrejylland. I Rigsarkivet henligger kilderne i Generalkirkeinspektionskollegiets arkiv og sagsakterne ligger i pakkerne Hovedprotokol 1737–1742, Kopibog 1737–1740 samt Protokolerede indkomne sager og i Landsarkivet for Nørrejylland er de henlagt under Viborg Bispearkiv i pakken Breve 1713–43, C2–68.

1738/1739 og Møller drev det videre alene indtil sin død den 16. marts 1740.⁶

I Grethe Larsens bibliografi over danske provinstryk er der i alt ni skrifter for året 1739. Dertil skal lægges de viser og andre småtryk som ikke er bevarede. De ni registrerede skrifter har alle religiøst indhold og de fleste af dem kan ud fra titlerne bestemmes til at være pietistisk farvede. Som eksempel kan nævnes Johan Grünings *Den Evangeliske Lærdom Udi et Kort Begreb* [...], der blandt andet indeholder tekster af Johan Arndt, August Hermann Francke og Philip Jacob Spener. Det aktuelle skrift, *Der Klagen über das Verdorbene Christenthum*, er dog ikke optegnet i Grethe Larsens liste over bøger trykt hos Pauli og Madsen i 1739, men sammenholdt med de øvrige titler der forlod trykkeriet, passede den fint ind i trykkeriets udgivelsesprofil.

Andreas Madsen Møller i Viborg fik den 4. oktober 1737 tilladelse til at lade småtryk med religiøst indhold censurere af biskoppen i Viborg stift, men i alle andre sammenhænge var trykkeriet underlagt de samme krav om censur som på det tidspunkt gjaldt for bogtrykkerier i den danske enevoldsmonarks riger.

Censur af teologiske skrifter var en omstændelig affære, særligt hvis trykkeriet lå i provinsen. I modsætning til de københavnske kolleger, skulle provinsbogtrykkerne først forevise manuskriptet for den lokale biskop og derefter skulle det sammen med biskoppens udtalelse tilsendes Det Teologiske Fakultet i København. I København hvor størstedelen af de danske bogtrykkerier lå, skulle bogtrykkerne sende manuskriptet direkte til Det Teologiske Fakultet, udenom Sjællands biskop. For bogtrykkerne i såvel København som i provinsen gjaldt det fra 1737, at manuskripterne også skulle forevises Kirkekollegiet, der tog endelig stilling til om skriftet måtte trykkes. Bortset fra få undtagelser, som jeg vil vende tilbage til, foretog Kirkekollegiet ikke en egentlig gennemlæsning og censurering, men havde overopsyn med såvel biskoppernes som Det Teologiske Fakultets håndtering af censuren, med ret til at underkende deres afgørelser. Kirkekollegiet fungerede derigennem som en slags censorernes censor.⁷

Den overcensur som Kirkekollegiet praktiserede, var en udløber af luthersk ortodokse og pietistiske teologers kamp om indflydelse på statskirken, herunder den teologisk begrundede censur. På trods af

⁶ Erik Dal (red.): *Danske Provinstryk 1482–1830*, 1995, 2, s. 5–9.

⁷ Se Jesper Jakobsen: Omorganiseringen af den teologiske censur. *Historisk Tidsskrift*, 111, 2011:1, s. 1–36.

Christian 6.s favorisering af pietismen, befandt der sig i slutningen af 1730erne endnu en række markante luthersk ortodokse teologer på Det Teologiske Fakultet, heriblandt Andreas Wøldikes yngre bror, Marcus Wøldike, der var kendt som en hård censor af pietistiske skrifter. Kirkekollegiets medlemmer var alle kongeligt udnævnte og var overvejende pietister. Kollegiets ret til at underkende Det Teologiske Fakultets afgørelser var på denne måde en garanti for, at luthersk ortodokse professorer ikke stillede hindringer i vejen ved censuren af pietistisk litteratur.⁸

Viborgs Biskop, Andreas Wøldike, blev født den 29. august 1687, som barn af sognepræst Peder Wøldike og i 1702 tog han til København for at studere teologi. I 1705 fortsatte han studierne i Wittenberg og i 1708 rejste han tilbage til København og samme år tog han teologisk attestats, hvorefter han virkede som præst og viceprovst ved forskellige nordsjællandske kirker. I 1732 kom han til København for at fungere som sognepræst ved Holmens kirke og provst for Sø- og landetaten, men pga. sin uafklarede holdning til pietismen blev han i 1735 forflyttet fra København for i stedet at varetage embedet som biskop i Viborg.⁹ Den slags var ikke ualmindelige og i en tid hvor enevoldsmonarken bestræbte sig på at ophøje pietismen til statskirkenes officielle teologi, levede den pietistiske kreds omkring Christian 6. ikke plads til uafklarede præster i rigets ubestridte centrum, såfremt det lod sig gøre at forflytte dem på legal vis.¹⁰

Det er oplagt at spørge, om Wøldikes uklare forhold til pietismen spillede ind på det pietistisk dominerede Kirkekollegiums betænkeligheder ved at give oversættelsen trykketilladelse. Det kræver en nærmere undersøgelse af Speners skrift, Wøldikes censurudtalelse og Kirkekollegiets reception af den danske oversættelse.

Philip Jacob Spener og Der Klagen über das Verdorbene Christenthum

Teologisk set havde pietismen flere retninger. Grev Zinzendorffs brødreminighed Herrnhuterne, Speners og Franckes Halle-pietisme samt mere radikale separatistiske strømninger hørte alle i mere eller mindre grad ind under den senere samlebetegnelse pietisme. Efter en kortvarig flirt med Zinzendorffs herrnhutisme valgte Christian 6. at samle sin

⁸ Om brydningen mellem luthersk ortodoksi, se blandt andet: Pedersen 1951, s. 11–229 & Johannes Pedersen: *Fra Brydningen mellem Orthodoksi og Pietisme*, 1945–1948.

⁹ De biografiske oplysninger om Andreas Wøldike stammer fra Bjørn Kornerups artikel i *Dansk Biografisk Leksikon*, 1932, 9, s. 213–214.

¹⁰ Karsten Hermansen: *Kirken, kongen og enevælden*, 2005, s. 29–41.

kirke omkring Halle-pietismen, der var den mindst radikale udlægning af pietismen, og hvis program blev formuleret af de tyske teologer Philip Jacob Spener og August Hermann Francke. I Danmark var Spener den mest indflydelsesrige af de to teologer, og hans skrifter havde en høj stjerne blandt de af 1730-ernes teologer der bekendte sig til pietismen, og i særdeleshed hos Kirkekollegiet. Skrifter af Spener og Francke var naturligvis i årtier blevet studeret af landets gejstlige på det tyske originalsprog. Oversættelsen af skriftet skal derfor ses som udtryk for et ønske om at udbrede skriftet til menigmand.

Det Kongelige Bibliotek er ikke i besiddelse af et eksemplar af det oprindelige tryk, men bibliotekets samlinger rummer et genoptryk trykt i Hamburg i 1737. Den fulde tyske titel lød: *Der Klagen über das Verdorbene Christenthum Missbrauch und rechter Gebrauch, darinnen auch ob unsere Kirche die wahre Kirche oder Babel und ob sich von deroselben zu trennen nötig, gehandelt wird.* Skriftet blev første gang trykt i Frankfurt a.M. i 1685 og uden at gå for meget ned i de teologiske detaljer, blev skriftet til efter at Spener i begyndelsen af 1680erne havde brudt med elementer indenfor den tidlige pietisme, der satte lighedstegn mellem den officielle kirke og Babelstårnet og derfor ønskede at forlade kirken til fordel for egne kristelige sammenkomster. *Der Klagen über das Verdorbene Christenthum* var altså et polemisk skrift rettet imod en bestemt gruppes separatistiske vildfarelser, og heri tog Spener afstand fra separatisternes afvisning af Luthers lære. Spener fastslog, at den lutherske lære var rigtig selvom han medgav, at der var elementer i den der kunne kritiseres og nødvendigvis måtte korrigeres. Den rette brug af klagerne over kristendommen bestod dermed i, at man påpegede problemer i den lutherske lære med henblik på at forbedre kirken, og ikke brød med kirken.¹¹

Sager vedrørende såkaldte separatister, der afviste kirkens og præstemandens autoritet med udgangspunkt i radikalpietistiske kristendomsopfattelser, og som Speners skrift var rettet imod, kendes også fra Danmark. Særligt i 1730erne hvor pietismen for alvor havde rodfæstet sig i landet. En af de mest berømte sager fra denne tid udspillede sig i Biskop Wøldikes stift og vedrørte studenten Morten Støttrup og hans to brødre. Morten Støttrups separatisme blev vakt allerede i en tidlig alder, og manifesterede sig i skarpe udtalelser "... mod den fordærvede

¹¹ Om skriftet og dets historiske/teologiske kontekst, se: Martin Brecht: Philip Jacob Spener, sein Programm und dessen Auswirkungen. Martin Brecht, Klaus Deppermann, Ulrich Gäbler und Hartmut Lehmann (hrsg.): *Geschichte des Pietismus*, 1993, 1, s. 316–319.

præstestand, mod kirkens daab, skriftemaall og nadver ...”¹² Den slags kunne myndighederne ikke lade gå upåagtet hen, og det kom i første omgang til en provsteret, hvor han stod anklaget for “... at have holdt forsamlinger og spredt sine vildfarelser”.¹³ Han blev tvunget til at tilbagekalde sine udtalelser, hvilket han i første omgang gjorde, men efter at han havde forladt Viborg og på ny fremsat sine angreb blev han atter arresteret og sat i Viborg arresthus sammen med sine to brødre. Denne gang nægtede alle tre brødre at tilbagekalde deres meninger og sagen endte i januar 1738 hos Kirkekollegiet. Kollegiet afviste at dømme folk der fór vild i troen med ydre straffe, men af frygt for at de ville påføre andre deres meninger, blev de i foråret 1738 udvist til Lübeck.¹⁴

Der Klagen über das Verdorbene Christenthum's danske oversætter var Johannes Treschow (1695–1751), der var magister fra Københavns Universitet og periodevis boede i Viborg.¹⁵ Han ønskede ganske vist at være anonym, og hans navn fremgår af samme grund ikke af akterne i Kirkekollegiets arkiv, men han kan identificeres på baggrund af et notat Wøldike har gjort på et brev fra Kirkekollegiet 19. september 1739. Til sin egen orientering havde Wøldike noteret følgende på brevet: “Fra General-Kirke-Inspectionen dat. d. 19. Sept. 1739. Ang. Mag. Treskows forfærdigede Danske Version af Speners Skrift kaldet Der Klagen über das Verdorbene Christenthum Missbrauch und rechter Gebrauch”.¹⁶ Manuskriptet til oversættelsen er ikke bevaret og dets danske titel er derfor ukendt, da både Wøldike og Kirkekollegiet omtaler det med dets tyske titel.

Det er ikke meget der står om Treschow i Ehrencron-Müllers *Forfatterlexicon*, men det fremgår dog, at Treschow “ejede et stort, værdifuldt Bibliotek”.¹⁷ Udover hans latinske disputationer fra 1719–21 er der ikke registreret udgivelser fra hans hånd, hvilket styrker formodningen om at skriftet ikke blev trykt.¹⁸

¹² Pedersen 1951, s. 192.

¹³ Pedersen 1951, s. 192.

¹⁴ Sagen er grundigt beskrevet i: Georg Saxild: *Brødrene Støttrup – En forfølgelseshistorie fra pietismens tid*, 1909.

¹⁵ Holger Ehrencron-Müller: *Forfatterlexicon for Danmark, Norge og Island indtil 1814*, 1930, 7, s. 311.

¹⁶ LA, Nørrejylland, Viborg Bisperkiv, *Breve 1713–43 (C2–68)*.

¹⁷ Ehrencron-Müller 1930, 7, s. 311.

¹⁸ Formodningen styrkes yderligere af, at der ikke er bevaret materialer der viser, at manuskriptet blev indsendt til censur på Det Teologiske Fakultet. Skriftet er ikke optegnet i den bevarede censurprotokol. RA, Københavns Universitet, Sager vedrørende censur af teologiske skrifter (3106.01).

Andreas Wøldikes censurudtalelse

Wøldike må have læst Treschows manuskript i løbet af foråret 1739 og den 1. juni indsendte han en skrivelse til kollegiet hvori han meddelte det sin vurdering af oversættelsen. Skrivelsen er et sjældent eksempel på en dansk biskops håndtering af sine censurforpligtelser. Brevet citeres derfor i dets helhed:

“Deres *Excellence*,
 Højædle og Højvelbaarne Hr Geheime-*Conferentz* Raad
 og Ober-*Secreterer*,
 Saa og Samtlige
 Højædle og Højjærværdige, Højædle og Velbaarne,
 Velædle og Højjærværdige
 Herrer *Committerede* udi det Kongl. General-Kirke-*Inspections Collegio*,

Der udi Byen opholder sig, uden at begiære noget offentlig Embede, en Velstuderet og tillige ræt Gudfrygtig, samt udi dend fromme Speners og andre Guds Mænds Skrifter Velbelæst Mand, som udi en rædelig Hensigt at forfremme Guds Ære og sin Næstes Opbyggelse haver paa taget sig dend Umage, paa Dansk at oversætte forbenævnte kiære Speners lidet, men særdelis grundige, Skrift kaldet: Der klagen über das verdorbene Christenthum Missbrauch und rechter Gebrauch. Samme Oversættelse haver *Personen* (med Begiæring at dølge Hans Navn, fordi Hand ingen Ære ved sit Arbeide søger) leveret til min Eftersiu, paa mit Embedes vegne, allerede udi sidst afviigte Vinter; Men idelig og u-afladelig paaliggende andre u-omgængelige forrætninger haver ikke tilladet mig, at faae Skriftet med tilbørlig Agtsomhed igiennemseet, førend nu gandske nyligen. Hvor Jeg da ikke kand skønne anderledes, end at Skriftet er aldeeles elsk- og roos-værdigt, og *Publicum* bliver Oversætteren megen Tak skyldig for sin Umage, og da det er bekiendt, ved hvor stoor Kiærlighed og Sagtmodighed dend fromme Spener haver omgaaet og søgt at rætte de Vildfarende Samvittigheder, besynderlig den, som ikke formedelst modtvillig Ondskab ere afvigede, saa tvivler Jeg ingenlunde, at jo dette Skrift ogsaa Ved Guds naadige Velsigelse skal blive i Vort Danske Sprog til megen Gavn og Nytte, til at bevare ømme Samvittigheder fra forargelse, og at bringe til bage mange af dem som have fraskillet sig. Men da Skriftet *directe* i sin *materie* (Skiønt ikke i form af et *Polemisk* Verk) af dend Sl. Spener er forfattet *contra Separatismum*: Saa finder Jeg mig forbunden, efter dend af Hans Kongl: Majst Aller-

naadigst føjede Anstalt, først at indsende Bogen til Deres *Excellence* og Samtl: Herrer General-Kirke-*Inspectores*, uden hvis Højgunstige *approbation* Jeg Veed dend ej at kunde modtages af *Facultate Theologica*: Hvortil Jeg mig ogsaa i min Paaskrift ydmygst *refererer*. Og som Jeg ikke tvivler, at jo dette meget Gudelige og grundige Arbeide nyder Deres *Excellences* og Samtlige Høje Herrer General-Kirke-*Inspecteurs* ønskelige Bifald: saa bliver Oversætteren Ufeilbarlig derved opmuntret, fremdeeles at arbeide paa fleere *ad praxin Christianismi* sigtende Skrivelser. I det øvrige tilbeder Jeg mig altid Deres Høje Bevogenhed, og med ald aandelig og legemlig Velsignelsers Tilønskning forbliver

Deres *Excellences*
og Samtlige
Højædle og Højærværdige, Højædle og
Velbaarne, Velædle og Højærværdige
Herrer,
underdanigste og ydmygste tiener
Andreas Wøldike

Wiborg, d. 1. Junii,
1739¹⁹

Wøldikes brev er en klar anbefaling af at skriftet måtte trykkes. Der er ingen kritiske bemærkninger, ingen tilkendegivelser om, at Wøldike har krævet ændringer af teksten før den blev trykt. Biskopperne havde ansvar for at bringe vildfarne separatistiske sjæle tilbage i kirkens fold, og problemerne med de tre Støttrup-brødre kan meget vel have været medvirkende til Wøldikes lave stjerne hos Kirkekollegiet. Set i det lys er det ingen overraskelse, at Wøldike udtalte sig positivt om oversættelsen af netop dette skrift. Hans åbenlyse begejstring for oversættelsen var et signal til Kirkekollegiet om, at han deltog i kampen mod separatistiske vildfarelser med liv og sjæl.

Wøldikes censurudtalelse underbygger Harald Ilsøes karakteristisk af biskoppernes rolle i censuren af teologiske skrifter. Når en biskop havde godkendt et skrift, affattede han en bedømmelse der sigtede mod

¹⁹ RA, Danske Kancelli, Generalkirkeinspektionskollegiet, Protokollerede indkomne sager (F4.6.3), sagsnr. 98/1739. Latinske begreber og ord med latinsk rod, der i brevet er skrevet med latinske bogstaver, gengives her i kursiv. Samme fremgangsmåde anvendes i de efterfølgende citater.

at føre til godkendelse i København. Biskopperne var højtstående kirkelige embedsmænd og befandt sig på samme akademiske niveau som teologerne på Københavns Universitet. Biskoppernes censorarbejde i provinsen betød derfor, at manuskripter fra personer bosiddende på landet ikke krævede lige så stort arbejde af myndighederne i København, og professorerne kunne i stedet koncentrere sig om censuren af den store mængde tekster der hvert år blev produceret i København. Biskoppernes grundlæggende funktion i censorforløbet, var altså, som Ilsøe skriver, at aflaste de teologiske professorer ved at gennemse teologiske skrifter før de blev trykt.

Wøldike havde sendt censurudtalelsen direkte til Kirkekollegiet uden om Det Teologiske Fakultet, hvilket var i overensstemmelse med censorproceduren. Skrifter, der blev defineret som "Theologiske Stridsskrifter"²⁰ skulle undtagelsesvis censureres af Kirkekollegiet før de blev sendt til Det Teologiske Fakultet. Den pietistiske kreds omkring Christian 6. og pietisterne i Kirkekollegiet havde en klar interesse i at være direkte involveret i de såkaldte stridsskrifters og andre polemiske skrifers censur, ikke kun for at sikre sig pietistiske skrifters uhindrede adgang til læserne, men i særdeleshed for at undgå en opblusning af de uroligheder man tidligere havde set udspille sig i København mellem tilhængere af pietismen og luthersk ortodoksi.

Kirkekollegiets vurdering af manuskriptet

I Kirkekollegiets mødeprotokol den 30. juni 1739 er følgende noteret:

"Herr Biskop Wøldike i Wiborg under 1. juny indsender til *Collegii Approbation*, en Dansk Oversættelse af Speners lidet Skrift kaldet: Der klagan über das verdorbene Christenthum Missbrauch und rechter Gebrauch, som den ubenævnte *Autor* vil til Trykken befordre".²¹

På mødet blev der ikke taget endelig stilling til hvorvidt Treschows oversættelse måtte trykkes, og i stedet blev det besluttet at sende en skrivelse til Wøldike 7. juli 1739, hvori der blandt andet står:

"... Oversættelsen, som af *Collegio* ligeledes er befunden, at kunde være til Nytte og Opbyggelse, skal med første enten med behørig *Appro-*

²⁰ RA, Danske Kancelli, Generalkirkeinspektionskollegiet, Diverse Sager (F4-18-1), Den originale instruks af 15.11.1737, 16. artikel. Akademiske Disputatser og skrifter trykt på Vajsenhusets bogtrykkeri skulle ikke forevises Kirkekollegiet. Se mere herom i Ingrid Bentzen: En advarsel til Københavns Bogtrykkere. *Fund og Forskning*, 21, 1974.

²¹ RA, Danske Kancelli, Generalkirkeinspektionskollegiet, Hovedprotokol 1737-1743 (F4. 1.1), sagsnr. 98/1739.

bation forsynes, eller og besørjes, at den paa det Kongel: Waysenhusets Forlag og i dets Bogtrykkerie ved Trykken bliver *publiceret*, dog saa, at Salig Speners Arbeide, det meeste mueligt, bliver uforandret ...”²²

Kirkekollegiets krav om, at skriftet enten skulle censureres af Det Teologiske Fakultet eller trykkes på Vajsenhuset var udtryk for det samme, at oversættelsen skulle censureres korrekt før de måtte trykkes. Det Teologiske Fakultet var ganske vist den teologiske censurs praktiske hovedorgan, men bøger trykt på Vajsenhuset var undtaget fra at blive censureret af fakultetet.²³ Vajsenhusets trykkeri var det nærmeste man dengang kom på et officielt statskirkeligt bogtrykkeri. Trykkeriet blev grundlagt i 1715 som Missionskollegiets trykkeri og befandt sig på Ehlers Kollegium, men efter at kollegiet brændte i 1728 blev trykkeriet flyttet til Vajsenhuset. Trykkeriet var dog fortsat underlagt Missionskollegiet, der også censurerede de skrifter der udgik fra trykkeriet. Det var Vajsenhusets bogtrykkeri, der udgav de største og mest betydningsfulde skrifter, blandt andet Erik Pontoppidans pietistiske katekismusforklaring *Sandhed til Gudfrygtighed*, der første gang udkom i 1737 og blev genoptrykt adskillige gange. Trykkeriet havde også eneret til trykning af Bibelen og udsendte desuden en lang række pietistiske skrifter af blandt andre Francke og Spener.²⁴

Kirkekollegiet karakteriserede altså oversættelsen som nyttig og opbyggelig, og der er derved ikke noget der tyder på at kollegiet havde deciderede teologiske problemer med oversættelsen. Alligevel er det ikke utænkeligt at Speners skrift har fået en blandet modtagelse i Kirkekollegiet. Det står der ganske vist ikke noget om i de bevarede protokoller og sagsakter, men Speners polemiske brod mod separatister, som Kirkekollegiets medlemmer naturligvis i forvejen var fortrolig med via den tyske originaltekst, må siges at komme på et ubelejligt tidspunkt. 1730ernes voldsomme religiøse uroligheder var i 1739 blevet tyttet ned, men konflikterne ulmede stadig under overfladen og truede med atter at bryde ud i lys lue. Det var heller ikke mere end et års tid siden, at der var blevet lagt låg på sagen om de separatistiske brødre Støttrup, så Kirkekollegiet har formentlig været bekymret for at skriftets distribution i Viborg skulle føre til fornyede separatistiske uroligheder i stiftet.

²² RA, Danske Kancelli, Generalkirkeinspektionskollegiet, Kopibog 1737–1740 (F4.2.1).

²³ Bentzen 1974, s. 76–77.

²⁴ Om Vajsenhusets trykkeri, se: Harald Ilsøe: *Bogtrykkerne i København*, 1992, s. 98 og 116–117.

Selvom oversættelsen kom på et ubejligt tidspunkt kunne Kirkekollegiet, pga. Speners status, næppe forbyde dette skrift, men de kunne stille krav om, at teksten skulle fremstå så 'rent' som muligt. Det ses i skrivelsen til Wøldike 7. juli 1739:

"... Vi holde det ubilligt, at *substituere* en *Autori* andre Tanker, end hand virkelig har haft; saa længe intet forargeligt for *publico* heraf kan flyde; hvorved Vi formeene, at den ubekjendte Moderte Auctoris berømmelige *Intention* fuldkommeligen kand opnaaes".²⁵

Da manuskriptet til oversættelsen ikke er bevaret, kan der ikke siges noget sikkert om karakteren af Treschows kommentarer, men af et senere brev fra Wøldike til Kirkekollegiet 6. august 1739 fremgår det, at Treschows kommentarer tilsyneladende understregede og udbyggede Speners kritik af separatismen. Ved at kræve dem udeladt kunne Kirkekollegiet nedtone skriftets polemiske tone.

Hvis man tillod ændringer og tilføjelser i oversættelser, kunne det på langt sigt vise sig vanskeligt at forhindre fremkomsten af skrifter, der i værste fald fordrejede Speners eller andre forfatteres oprindelige mening, og hvis *Der Klagen über das Verdorbene Christenthum* senere dukkede op i en anden oversættelse kunne der opstå tvivl blandt menigmand, om hvad Spener egentlig mente. I en tid hvor kirkens øverste embedsmænd bestræbte sig på lægge låg på 1730ernes religiøse tumult var det ubejligt med skrifter, der kunne bringe det statskirkelige fortolkningsmonopol i fare og yderste konsekvens den kirkelige enhed. Problemerne kunne på en stiltfærdig måde imødekommes ved, at lade Speners tekst fremstå uden tilføjelser.

Biskop Wøldikes forsvar for Treschows tilføjelser og Kirkekollegiets afgørelse

Biskop Wøldike svarede 6. august 1739 på Kirkekollegiets skrivelse. Brevet indledes med, at Wøldike udtrykte såvel sin egen som oversætterens glæde over at oversættelsen er "... befunden at kunde være til Nytte og Opbyggelse ..."²⁶ og at det sågar er værdigt til "... paa det Kongl: Vajsenhuses Forlag og i dets Bogtrykkerie ved Trykken at kunde blive *publiceret*".²⁷ Dernæst anmodede Wøldike på oversætterens vegne om

²⁵ RA, Danske Kancelli, Generalkirkeinspektionskollegiet, Kopibog 1737–1740 (F4.2.1).

²⁶ RA, Danske Kancelli, Generalkirkeinspektionskollegiet, Protokollerede indkomne sager (F4.6.3), sagsnr. 120/1739.

²⁷ Ibid.

tilladelse til, at skriftet kunne trykkes hos bogtrykker Andreas Madsen Møller i Viborg:

“Jeg Vil derfor ydmygst bede, at Deres *Excellence* og Samtlige Høje Herrer langt meere Ville endnu bære nogen Naade og Godhed for en gammel Wajsenhusets Tiener, der selv i lang Tiid haver arbeidet udi dets Bogtrykkerie, og altsaa ej alleene tillade Hannem at beholde Bogens Oplag; men endog ogsaa Ved een eller anden Højbedrogen Anstalt befordre een saa gavnlig Bogs Aftryk”.²⁸

Det er nærmest rørende at læse Wøldikes anmodning om at lade Andreas Madsen Møller udføre arbejdet, og han nåede helt op i de høje toner da han skrev følgende: “Skulle da samme Arbeid fragaae Vores Bogtrykker, og tillige dend Mundfuld Brød, som denne fattige Mand derved haabede at forhverve og højt trænger til, da Veed Jeg ikke, om sligt kunde skee uden Synd”.²⁹

Wøldikes anmodning om at bogtrykkeren i Viborg måtte få tilladelse til at trykke skriftet gav det ønskede resultat. Brevet nåede Kirkekollegiet i sensommeren 1739, og i Kirkekollegiets svar til Wøldike af 19. September 1739 meddeltes det, at manuskriptet måtte trykkes i Viborg, da oversætteren “... allerede for lang Tiid siden have anorderet, og lovet Bogtrykkeren derved Stædet dette Arbeide”.³⁰ Kirkekollegiet ønskede tilsyneladende ikke at fratage den arme mand den indtægt som salget af skriftet kunne indbringe. Men det var dog en forudsætning at skriftet blev behørigt forsynet med Det Teologiske Fakultets *imprimatur*.

Selvom der, på grund af manglen på undersøgelser af biskoppernes håndtering af deres rolle i censurforløbet, ikke er noget sammenligningsgrundlag, har det næppe været almindeligt at en biskop talte oversætterens og bogtrykkerens sag i en grad som det var tilfældet her. Det kan næppe forklares anderledes, end at Wøldike havde personlige interesser indblandet i sagen. Det må formodes, at byens biskop og den lærde magister Treschow var del af samme fåtallige lærde elite og derigennem delte boglige interesser i den lille provinsby. I hvert fald havde Wøldike bidraget med en lille fortale til oversættelsen. De venskabelige forbindelser er desto mere sandsynlige når man læser Wøldikes lange argumentation for, at Treschows *forandringer* og *tillæg* burde medtages i den trykte bog. Det stod ligeledes at læse i Wøldikes brev af 6. august.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ RA, Danske Kancelli, Generalkirkeinspektionskollegiet, Kopibog 1737–1740 (F4.2.1).

Wøldike meddelte Kirkekollegiet, at såvel han selv som Treschow var i tvivl om hvad Kirkekollegiet mente, når det skrev, at visse tanker "... skulle Være substituerede, end Hand [Spener, JJ] haver haft ...",³¹ men Wøldike gættede på at der "... maaskee sigtes til de i Skriftet paa nogle Stæder indløbende Talemaader, som indeholde noget om dend saa kaldede *Spe meliorum temporum*".³² Skulle dette være tilfældet ønskede Wøldike at følgende blev taget til efterretning:

"... Oversætteren er i dend Post Virkelig af samme Tanker, som dend salig Spener, men derfor er saa skiönsom Elsker af fred udi Guds Kirke, at Hand agter det gandske syndigt og uforsvarligt, intet udi Prædikener eller offentlige Skrifter, uden nogen fornødenhed, at udkaste et nyt *pomum Eridos*:³³ og derfor haver Hand aldeeles ingen stæds *substitueret* dend salig Spener andre Tanker om dend *materie*, end Hand haver havt; men blot og aleene med saadan Varsomhed forbigaaet Speners indløbende *controverse* Talemaader om denne *Spe*, at de hverken ere fremstillede heller ikke med et eeniste Ord modsagde: og Hovedsagens forhandling, som er *contra Separatismum*, dog ingenstæds i sin Kraft eller *connexion* haver lidt den allermindste Afbræk".³⁴

Selvom Wøldike og Treschow med stor sandsynlighed har kendt hinanden personligt var det ikke den eneste grund til at Wøldike argumenterede for at Treschows tillæg og forandringer skulle bibeholdes i den trykte tekst. Længere nede i brevet står der nemlig:

"Denne Oversætterens ret Christelige og forsigtige Omgang haver saa meget meere glædet mig, og er bleven af mig understøttet, som Jeg med inderste Hiertesorg haver seet og seer dend Sønderskiærrelse, der haver Været og endnu er i Vores Evangeliske Kirke, baade uden og inden vort Fædrene-Lands Grændser, som behøver ald dend Balsam, der findes i *Gilead* til at læge sine Saar; men ingenlunde, uden Samvitigheds største Nag, kand endnu Videre faargjøres."³⁵

³¹ RA, Danske Kancelli, Generalkirkeinspektionskollegiet, Kopibog 1737–1740 (F4.2.1).

³² RA, Danske Kancelli, Generalkirkeinspektionskollegiet, Protokollerede indkomne sager (F4.6.3), sagsnr. 120/1739. "*Spe meliorum temporum*" = "i håb om bedre tider".

³³ "*pomum Eridos*" = "Eris' æble". Eris er i græsk mytologi gudinden for ufred, og ved Peleus' bryllup kastede hun et gyldent æble ind mellem guderne hvorpå der stod "Til den smukkeste". Det gav anledning til strid mellem gudinderne Hera, Athena og Afrodite som den trojanske prins Paris afgjorde til Afrodites fordel, mod at Paris fik Helena. "Eris' æble" var derved blandt årsagerne til den trojanske krig.

³⁴ RA, Danske Kancelli, Generalkirkeinspektionskollegiet, Protokollerede indkomne sager (F4.6.3), sagsnr. 120/1739.

³⁵ Ibid.

Det fremgår ikke hvad det præcis var Wøldike hentydede til her, men han rasede mod dem der ved “... u-nyttige Ord, Skrifers Mistolkelse, og en syndig Bitterheds Opvækkelse *disputere* om dette *problema*, der, uden Troens og Salighedens Spilde, kand troes og ikke troes, naar ingen Videre Omstændigheder tilflyde og tillige indløbe”.³⁶ Det er oplagt at læse citatet som et udtryk for Wøldikes problemer med separatister i sit stift. Han havde derved også en lokal embedsmæssig interesse i at skriftet blev trykt og Wøldike håbede af samme grund, at oversættelsens “... Ord blive uforandrede, alddeles i den form, udi hvilken Oversætteren haver bragt den deels i Skriftet selv, deels udi de Ved Slutningen tillagde Anmerkninger”.³⁷ Den oversatte teksts struktur og indhold kan i grove træk rekonstrueres med udgangspunkt i Wøldikes brev. I selve oversættelsen, som Kirkekollegiet ikke havde noget særligt at udsætte på, havde Treschow behandlet Speners “*controverse* Talemaader” med varsomhed. Til slut havde Treschow skrevet en række anmærkninger der tilsyneladende udlagde Speners intention med teksten, hvilket var kimen til problemerne vedrørende skriftets censur. Endelig var oversættelsen forsynet med en lille fortale skrevet af Wøldike, hvilket også fremgår af nedenstående citat:

“Skulle denne ydmyge Begjæring mod forhaabning blive os nægtet, da haver Jeg paa Oversættersens Vægne at bede at Skriftet maae sendes mig tilbage, at Jeg kand tilstille Ham det igien, til *cassation* eller egen forandring. Skulle ogsaa dette *petitum* feile, da beder Jeg paa det allerydmygste, at i det ringeste mit Navn og liden Fortale for Skriftet maae Vorde udslettet”.³⁸

Wøldikes grundige argumentation for bibeholdelsen af Treschows anmærkninger opnåede ikke den ønskede effekt. Kirkekollegiet afslog det i et svar 19. september 1739: “... Speners Arbeide maa saavel i den af Eders Højærværdighed og Oversætteren bemærkede Punkt, som over alt i det heele Skrift, det meeste mueligt er blive uforandret”.³⁹ Endelig hed det, at “Hvis nu Eders Højærværdighed herudinden ej skulle kunde bifalde Vore Tanker, eller Oversættelsens Autor dermed være tilfreds, saa skall Skriftet dennem, efter forlangende *in Originali* til *Cassation* eller egen forandring werde remitteret”.⁴⁰ Treschow bevarer altså en form for rettighed til sin oversættelse, selvom den naturligvis ikke

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

³⁹ RA, Danske Kancelli, Generalkirkeinspektionskollegiet, Kopibog 1737–1740 (F4.2.1).

⁴⁰ Ibid.

har været nedfældet og juridisk bindende. Kirkekollegiet kunne ikke uden videre selv fjerne kommentarerne og efterfølgende give skriftet trykketilladelse.

Om manuskriptet sidenhen blev trykt kan ikke med sikkerhed afgøres. Brevet fra Kirkekollegiet 19. juli 1739 er den sidste sagsakt, der er bevaret og der har næppe været andre akter som i dag er gået tabt. På Kirkekollegiets første brev har Wøldike noteret hvornår han besvarede brevet. Noget tilsvarende findes ikke på brevet af 19. september 1739 i Viborgs bispearkiv og i Kirkekollegiets hovedprotokol er der ikke registeret et senere svar fra Wøldike. Som tidligere nævnt kan det heller ikke identificeres i Grethe Larsens bibliografi over danske provinstryk og heller ikke i Det Kongelige Biblioteks kataloger. Det mest sandsynlige er derfor, at oversætteren valgte selv at beholde manuskriptet og ikke lod det trykke.

Oversættelser af teologiske skrifter

Sagen viser ikke overraskende, at oversættelser af centrale teologiske skrifter var en følsom sag og Kollegiets afvisning af at give tilladelse til at inkludere kommentarer og tilføjelser i Speners tekst var ikke enestående. En tilsvarende problematik omkring oversættelser ses også i andre sager fra samme periode, der blev behandlet af Kirkekollegiet. Den 10. december 1739 behandlede Kirkekollegiet eksempelvis en sag vedrørende en dansk oversættelse hvor den ekstraordinære professor ved Københavns Universitets Teologiske Fakultet, Christian Langemach Leth, i forbindelse med censuren af skriftet havde tilføjet en række "... forandringer og tillæg, som i den Tydske Original ej findes ...".⁴¹ Leth var begejstret for skriftet og havde blandt andet underbygget visse pointer ved at tilføje citater af de pietistiske teologer Joachim Lange og August Hermann Francke. På trods af Leths høje akademiske stilling ved Københavns Universitet, ville Kirkekollegiet ikke acceptere hans tilføjelser. Manuskriptet fik ganske vist trykketilladelse, men "ikke som en oversættelse, men som hans eget [Leths, JJ] Værk".⁴²

Oversættelser af teologiske værker var i sagens natur ikke noget nyt fænomen i 1700-tallets første halvdel. I kølvandet på reformationen var

⁴¹ RA, Danske Kancelli, Generalkirkeinspektionskollegiet, Kopibog 1737–1740 (F4.2.1). Skrivelsen til Leth er dateret 29.12.1739. Det pågældende manuskript hed *Theologiæ Betænkning (1) om Bods Kampen, (2) Om nogen egentlig Tiid kand siges naar én er bleven omvendt*.

⁴² RA, Danske Kancelli, Generalkirkeinspektionskollegiet, Hovedprotokol 1737–1742 (F4.1.1), sagsnr. 28/1740.

religiøse skrifter blevet oversat til folkesprogene i en lind strøm, ofte uden der blev skelnet klart mellem oversættelser, bearbejdelser og ‘originale’ værker. Der var tale om glidende overgange, og for så vidt ikke noget underligt i, at en højagtet dansk teolog indarbejdede sine egne kommentarer. De ophedede teologiske konflikter mellem luthersk ortodoksi og pietisme havde dog potentiale til at splitte kirken, og det var derfor en naturlig konsekvens at kirkens øverste embedsmænd var blevet mere følsomme på dette område. Kirkekollegiet var med andre ord blevet mere opmærksomme på de problemstillinger som divergerende udlægninger af centrale tekster frembød.

Treschows tilføjelser blev udslagsgivende for at skriftet ikke måtte trykkes, men bortset fra disse var der ikke noget i vejen for at skriftet kunne få Kirkekollegiets trykkeitilladelse, også selvom oversætteren var anonym. Kirkekollegiet var tilfreds med Wøldikes karakteristik af den anonyme oversætter, gudfrygtig og uden begær efter et offentligt embede. Det er bemærkelsesværdigt fordi de i andre sammenhænge ikke vil udgive anonyme forfattere og i det hele taget synes meget interesserede i hvem udgiverne var. De var tilfredse med at vide at Spener var forfatteren og såvel ham som det originale tyske skrift var de naturligvis fortrolige med.

Det er klart, at det var centralt for Kirkekollegiet at Spener ikke blev misforstået i teologisk forstand, men sagens forløb var også en direkte udløber af 1730ernes religiøse tumulter. Tumulterne rakte ud over de rent kirkelige forhold. Religionen udfyldte nemlig en vigtig funktion, ikke kun i moralsk forstand men også i samfundets magtstruktur, da kristendommen endnu i 1700-tallets første halvdel indgik i legitimeringen af den enevældige samfundsstruktur. Da Frederik 3. i 1660 gjordes til enevældig hersker på bekostning af den gamle adels indflydelse, skete det blandt andet med støtte fra gejstligheden, der fik tildelt en vis autonomi men til gengæld leverede en religiøs legitimation af enevoldsmonarkiet.⁴³ Det kommer tydeligst til udtryk i Kongeloven fra 1665, hvori enevoldsmonarken var løst fra alle verdslige forpligtelser og alene stod til ansvar overfor Gud. Det kom blandt andet til udtryk ved, at enevoldsmonarken var forpligtet til “... ved samme reene og uforfalskede Christelige Troe holde Landsens Jndbyggere og den vældeligen haandhæffve og beskierme i disse Lande og Riger mod alle Kiet-

⁴³ Hermansen 2005 s. 386.

tere, Sværmere og Guds bespottere”.⁴⁴ Kongens enevældige magt var altså legitimeret ved, at han manifesterede Guds vilje. Forudsætningen herfor var en uniform kristendomsforståelse og det forudsatte blandt andet en uniform udlægning af religionen og ikke mindst en religiøs kontrol over religiøse skrifter. Der måtte ikke være tvivl om hvad der var den danske kirkes teologiske fundament. For at undgå at puste til de ulmende konflikter var det nyoprettede Kirkekollegium nødt til operere diskret, og sagen viser at det inkluderede en varsom omgang med et polemisk skrift af en central teolog som Spener.

Afslutning

Selvom Kirkekollegiet ikke var enig i Andreas Wøldikes argumenter om, at Treschows kommentarer burde medtages i den trykte tekst er Wøldikes udtalelse et eksempel på hvor grundigt en dansk biskop kunne gå til værks når han censurerede et til ham indleveret manuskript. Der er dog behov for langt flere studier af biskoppernes rolle som censurinstitution og de problemstillinger, der er knyttet hertil, før dette særlige område af enevældens censurpolitik er tilstrækkeligt belyst. Forløbet omkring *Der Klagen über das verdorbene Christenthum* underbygger dermed den gængse opfattelse af biskoppernes rolle i censurforløbet, at de ved deres kyndige teologisk-akademiske vurdering af teksterne fungerede som aflastning for censurmyndighederne i København.

Sagen har ikke overraskende også vist, at den religiøse censur skal ses i et bredere perspektiv end blot som et spørgsmål om at tjekke tryksager for teologisk vranglære. Der var flere dagsordener på spil. Andreas Wøldikes store engagement i sagen må formodes at være udtryk for en personlig relation til Treschow samtidig med, at han formentlig har betragtet Speners skrift mod separatismen som et ideologisk våben mod den separatisme, der kort tid forinden havde udviklet sig i hans stift. Hans ivrige forsvar for Treschows oversættelse kan meget vel også tænkes at være næret af en personlig dagsorden. Wøldikes slet skjulte begejstring for oversættelsen af Speners skrift kan desuden ses som et led i at rehabilitere hans forhold til Kirkekollegiet, der var tynget på grund af hans uafklarede holdning til pietismen.

Kirkekollegiets dagsorden var frem for alt at tjene statskirkelige interesser. Det vigtigste for den teologiske elite omkring Christian 6. var

⁴⁴ Kongelovens 1. artikel. Citeret efter A.D. Jørgensen (udg.): *Kongeloven og dens Forhistorie. Aktstykker*, 1886, s. 43.

at arbejde for at styrke den kirkelige enhed efter 1730ernes åbenlyse religiøse konflikter. Kirkekollegiet var ikke noget neutralt organ, da dets medlemmer søgte at præge kirken i den Halle-pietistiske retning som kirken skulle samles omkring. Af frygt for at urolighederne skulle blusse op igen kunne kollegiet dog ikke åbenlyst undertrykke den del af gejstligheden der fortsat tilhørte den luthersk ortodokse lejr. Man var derfor også nødt til at moderere de mere stridslystne kræfter på den pietistiske fløj.

Kirkekollegiet må formodes at have betragtet det som en potentiel farlig provokation, hvis dette skrift blev trykt og distribueret af bogtrykkeren i et stift der for nylig havde kæmpet med en alvorlig sag om separatisme. Kirkekollegiet ville sandsynligvis helt være dette skrift foruden, men det kunne ikke forbyde et skrift af den teolog som man samtidig bestræbte sig på at samle kirken omkring. De kunne dog forbyde, at oversættelsen inkluderede tolkninger og kommentarer til Speners intention med skriftet og derved minimere risikoen for nye konflikter.

SUMMARY

JESPER JAKOBSEN: *Censorship of “Der Klagen über das verdorbene Christenthum”.*

In the summer of 1739, the manuscript of a Danish translation of Philip Jacob Spener's (1635–1705) anti-separatist polemical text, *Der Klagen über das verdorbene Christenthum*, was submitted to the General Church Inspection Committee (Committee of the Church) that, according to laws then in effect, was to decide whether it could be published. During the 1730s, Spener's “Halle” evangelical exegesis of pietism was elevated almost to the level of a State religion in Denmark and the Committee of the Church endeavoured to disseminate it. The translation had, as required, previously been scrutinised and approved by the bishop in Viborg, the town in which the translator, Johannes Treschow (1691–1751), lived. The Committee of the Church would not, however, allow the translation to be published without reservations, and the article examines the factors and agendas underlying the reserved opinion.

The article is based on the case documents stored in the archives in the Committee of the Church, the Faculty of Theology and the Diocese of Viborg.

The case confirms the general perception among Danish historians that the bishops' role in the censorship process was to relieve the censorship authorities in Copenhagen. Bishop Andreas Wøldike's (1687–1770) correspondence with the Committee of the Church provides evidence that he had read the document thoroughly before he sent the manuscript to Copenhagen. However, Wøldike also had personal interests at stake in the case. His ill-concealed enthusiasm for the translation of Spener's text was

connected partly to the fact that he knew the translator personally and partly to the fact that he, by promoting a text by Spener, could improve his relationship with the Church's highest authorities, since he previously had been ambiguous in his attitude towards pietism.

The Committee of the Church's reservations relative to the translation were not based on theological disagreements but on the practical consideration that the Viborg diocese had quite recently been witness to separatist unrest. The Committee of the Church, out of fear of new unrest, would probably have preferred to do without the text altogether, but it could not ban a text by a theologian around whom, at the same time, attempts were being made to unite the church. It could, however, prohibit the translation from including the interpretations and commentaries to Spener's intention with the text that Treschow had added. It could thereby reduce the risk of new religious conflicts and best serve the interests of the State church.